

Розділ другий. РЕЛІГІЯ В ЇЇ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ВИЯВАХ

2.1. Людмила ФІЛИПОВИЧ. ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНОСТІ РЕЛІГІЇ В СУЧАСНУ ДОБУ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

В науці впевнено закріпилася уява про функції релігії, під якими традиційно розуміють характер і напрямок *впливу* релігії на суспільство. Але досліджуючи окремі релігії в різні епохи, вчені знали про функції, але впливу релігії не бачили. Як в радянські часи, наприклад: навіть будучи забороненою, релігія функціонувала, в урізаних формах, в підпіллі, але не впливала на життєдіяльність переважної маси людей. Той чи інший елемент релігії виконував певну роль в усьому релігійному комплексі, але на суспільство та окремих громадян майже не діяв. Функцію має характеризувати *діяльність*. Тут скоріше треба говорити про функціональність як здатність (потенційні можливості) виконувати певні функції та їх видиме й результативне проявлення.

Історично виокремилися інтегративна, комунікативна, світоглядна, регулятивна, компенсаційна, нормативно-оцінювальна та інші функції. Говорять про функції внутрішні і зовнішні. Є функції власне релігійні і нерелігійні (політична, економічна, виховна, культурно-освітня). Але релігія реально живе тільки тоді, коли вона *функціонує*. Тобто функціональність релігії в сучасну добу є показником її вітальності. Традиційно виконуючи притаманні їй функції, які закріпилися за нею історично, релігія змінюється, якщо хоче бути впливовою в житті людини і суспільства. І це відбувається не за рахунок догматичних чи культових новацій, а завдяки пристосуванню, адаптації, вживанню, оприсутненню релігії в нових історичних соціально-політичних і духовних умовах. Що ж сьогодні покликає процес трансформування функціональності релігії? І які це має або може мати наслідки для суспільства і самої релігії?

При з'ясуванні причин функціональних змін релігії експерти, як світські, так і релігійні, посилаються на комплекс факторів, які достатньо повно проаналізовані ними ¹¹⁹. Йдеться про такі явища, як:

- Глобалізація
- Секуляризація і постсекуляризація
- Повернення релігії в публічну сферу
- Релігійна свобода
- Плюралізація релігійного життя

¹¹⁹ Див. вітчизняні дослідження: Релігійна свобода. – К.: УАР, 1996-2013; Виговський Л.А. Функціональність релігії: природа і вияви. – К.-Хмельницький, 2004; Релігія у контексті соціокультурних трансформацій України. Колект. монографія. За ред. Л.Филипович. – К., 2009; Релігійні процеси в перспективі їх виявів. Колект. монографія. За ред. А.Колодного і Л.Филипович. –К., 2012. Релігія в контексті духовного життя. Колект. монографія. За ред. А.Колодного. - К., 2012; Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. - Львів, 2013 та ін.]

Кожна з названих причин вартує самостійного аналізу, оскільки дає можливість зрозуміти, в якому напрямку трансформується функціональність релігії та її складових. Звернемося до першої з них.

Виходячи з того, що глобалізація, як об'єктивний етап розвитку світового співтовариства, що знаходиться в стані транснаціональних, трансконтинентальних і транскультурних зв'язків, - це завжди уніфікація та інтеграція, є сенс говорити про посилення цих процесів в релігії. Традиційно, уніфікація в духовно-релігійному сенсі розуміється як стирання культурно-національних особливостей релігій. З одного боку, таку втрату яскраво виражених національних ознак можна сприймати як руйнування духовної традиції, яка склалася. А з іншого - якщо уніфікацію розуміти як процес формування самобутньої системи цінностей, норм, стереотипів, притаманних способу життя і поведінці представників певного народу, то уніфікація постає невідворотною і навіть необхідною. Тобто, уніфікація має інтра- і екстравіміри: як внутрішній процес, у результаті якого формується культура та релігія якогось етносу, вона є безумовно позитивним явищем; як зовнішнє втручання, вона може бути небезпечною для існуючої релігії. Але в сучасних умовах, коли геополітичний розподіл релігій устатбувався, коли самі релігії мають віковий досвід самозбереження, зникнення якоїсь релігійної системи маловірогідне.

У результаті складного хвилеподібного процесу розвитку релігій, які перетворюються на вселенські феномени, релігійні комплекси не лише втрачають, але й набувають шляхом виокремлення, зняття, генералізації того загального, що характеризує будь-яку релігію. Так, глобалізація інтегрує духовний світ людства, майбутнє якого бачиться через створення єдиної мегарелігії або неінституційне-нецерковне об'єднання навколо спільних цінностей у формі нарад, комісій, комітетів, колегій тощо. Але історія не знає таких вселенських духовних об'єднань. Більш ймовірним видається другий шлях - шлях діалогу між різними релігійними і духовними традиціями¹²⁰.

Аналізуючи ситуацію в Україні, ми бачимо прагнення церков досягнути не організаційної єдності, а такої уніфікації та інтеграції духовного і церковного життя, які б давали можливість всім існувати і розвиватися вільно. Збільшення серед українців кількості тих, хто визнає себе просто християнами або православними, свідчить про формування нового типу спільноти, яка об'єднується не загальним минулим, а загальним майбутнім, на основі сучасних цінностей. Люди краще сприймають не інституалізовану, а духовну єдність, бо не потрібно відмовлятися від своєї автономії та самостійності, від звичаїв і традицій. Теза про єдину соборну православну церкву зазнає богословських роз'яснень: не йдеться про створення якоїсь трансцерковної спільноти, у рамках якої можливо провести розподіл функцій і відповідальностей між церквами або створити якісь спільні структури соціальної допомоги, якісь

¹²⁰ Филипович Л. Глобалізація релігійного життя та перспективи конфесійного розвитку в Україні // Globalization. Development and perspective.- Львів, 2015. – С.70-72.

корпорації із надання духовних послуг. Достатньо спільності. Потрібна не єдинність, а єдність, і не організаційна, а духовна.

Чи є якісь небезпеки для України від уніфікації та інтеграції, які несе з собою глобалізація релігійного життя в світі? Є, якщо в результаті глобалізації релігійні комплекси «не збагачують один одного, а взаємопоглинаються». В такій ситуації «культури не отримують імпульс для саморозкриття, а нівелюються». Україна зазнає впливу і американізації, і вестернізації, що прослідковується в діяльності українських церков католицького і протестантського напрямку. Православ'я також знаходиться в зоні особливої уваги «Русского мира». Навряд чи звільняться від китайського чи японського впливу буддисти України. Крішнаїти не можуть бути не-індуськими.

Глобалізація пов'язується не тільки з ризиками і загрозами. Вона створює нові умови, виступає важливим ресурсом для суспільних трансформацій. Якщо правильно використати переваги, які надає глобалізація, то це призведе або до розширення меж і урізноманітнення форм спілкування між різними традиціями, або навпаки - до згортання міжрелігійних контактів. Перед Україною постає такий самий вибір: або вийти за «огорожу» своєї традиції, подивитися на себе з глобальної точки зору, вписати себе в світ, що змінюється, або зануритися у внутрішні проблеми власних конфесій. Відповідно корегується і діяльність церков, змінюється їх функціональність в інтегративному та уніфікаційному напрямку.

Очевидно, що функціональність релігії завжди глобально і локально, соціально й духовно спричинена. Вона набуває специфічних форм вияву, які з часом конституюються, консерватизуються, забезпечуючи стабільність тій чи іншій системі поглядів, способу життя певної спільноти людей. Але та чи інша конфесія не може не реагувати на зміни зовнішнього щодо неї порядку, оскільки виникає небезпека втратити своїх послідовників, що призведе до смерті даної релігійної традиції. Крім того, існують чисто внутрішні потреби в релігії, що пов'язано із необхідністю уточнити віросповідні положення, ускладнити чи спростити культ, змінити форму організації, придати їй ідеологічні відповідальності.

Релігія в своєму функціонуванні спрямовує вплив на різні сфери буття людини і суспільства. Такими об'єктами впливу виступають окремі індивіди, різні спільноти (сім'я, асоціації, об'єднання, організації, народ, нація тощо), держава та її органи влади, міжнародні співтовариства та структури. Зрозуміло, що не сама релігія прямо впливає на ці спільноти, а використовує конкретних носіїв релігійних поглядів та виконавців релігійного культу, впливає, як правило, через і завдяки релігійним організаціям. Ефективність функціонування тієї чи іншої конфесії залежить і від кількісних показників (чисельність послідовників та їх об'єднань), і від показників якісних (рівень релігійності та релігійної освіченості, досвід спілкування із світом сакральним і світом профанним, вправність управління у прийнятті і виконанні певних рішень, ступінь опанування сучасними технологіями комунікацій та зв'язку тощо). Будь-яка релігія зацікавлена у щонайширшому охопленні своїм віровченням та

цінностями якнайбільшого числа послідовників. Тобто експансіоністські орієнтації притаманні всім релігіям, оскільки від успіху в цьому напрямку залежить вітальність (живучість) релігії. Але кожна конфесійна традиція випрацювала свої форми виживання і розвитку: від неухильної вимоги належати до конкретної віросповідної спільноти в силу свого народження (етнічні релігії) до масового навернення у нову віру через відмову від пробатьківських традицій (світові релігії), від неможливості і заборон будь-яких переходів з однієї конфесійної традиції в іншу до широкого права вибору будь-якої з таких традицій і нескінченної кількості разів їх зміни.

Найбільш повно і успішно релігія функціонує через релігійні інституції, які виступають основною формою реалізації суспільної сутності релігійного феномену. Саме релігійні інституції забезпечують найрезультативнішу функціональність релігії. Про повноту виявів такої функціональності свідчать її різновиди, серед яких виділяємо світоглядно-сенсиотворну, ціннісно-регулятивну, комунікативно-трансляційну, соціально-інтегративну, націєтворчу і націєзберігаючу, освітньо-просвітницьку, господарсько-економічну, науково-культурницьку, інформативно-видавничу, благодійницьку тощо.

Названі функції виокремлювалися в процесі розвитку самої релігії. Соціально-культурна та ідейно-духовна реальність формулює свої виклики до релігії, на які вона повинна давати своєчасні і адекватні відповіді. Тому функціональність релігії постійно змінюється, що залежить як від загальносвітових тенденцій розвитку суспільства, так і суто локальних, а тому специфічних обставин. Так, скажімо, епоха просвітництва, з одного боку, звузила функціональне поле релігійних впливів, але з іншого – урізноманітнила і поглибила нові форми присутності релігії в житті особи і суспільства. Секуляризація суспільства, що почалася саме в новій добі, стала принципово новим ситуативним тлом, на фоні якого функціональність релігії зазнала чи не найбільших трансформацій. Вперше релігія вимушена була взяти до уваги такого серйозного опонента, як світське суспільство, яке існувало і раніше, але ідейно оформило свої принципи у філософії та ідеології просвітництва.

Нинішня, постмодерна доба, сформулювала не менш вагомий запит-виклики до релігії. Тому є сенс говорити про особливості трансформації функціональності релігії наприкінці ХХ - початку ХХІ століття. Цей час характеризується «великим поверненням» релігії у глобальну політику, у міжнародні відносини, у державне будівництво, у вирішення екологічних проблем, у біологічне і соціальне буття людини. Ознаками цього повернення є класичні приклади, до яких вдаються експерти, критикуючи несправджені прогнози відмирання релігії в суспільному та індивідуальному житті. Про це ґрунтовно пише В. Єленський у своїй книзі «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття» (Львів, 2013). Ісламський вибух, євангельський бум, католицьке піднесення, неорелігійний ажіотаж, пострадянське духовне відродження – ось ті процеси, свідками яких є сучасне покоління. На фоні цих глобальних процесів в особливому фокусі постає і український проект як особливий (для

нас) випадок «великого повернення». При всій важливості світових подій, які не могли не відгукнутися в свідомості українців, внутрішні проблеми розвитку українського суспільства є пріоритетними. А тому зацікавлення власне українськими церквами та релігійними інституціями, які функціонують серед народу України, їх включення або не-включення до суспільних процесів – основний предмет аналізу.

Український релігієзнавець А. Колодний вважає, що релігійна карта України (як і її конфесійність) на кінець ХХ ст. фактично сформувались¹²¹. Він фіксує порівняно незначне щорічне зростання релігійної мережі, яке не впливає на кардинальну зміну релігійного ландшафту України. Це підтверджується як статистичними даними, так і матеріалами соціопитування, що проводять авторитетні соціологічні центри та інституції. Після 70 років примусового державного атеїзму, коли кількість віруючих хиталася в межах дозволених 10%, певним соціологічним шоком стало дослідження Центру Разумкова, яке зафіксувало 65% кількість віруючих в Україні в 1995 році. Відтоді кількість тих, хто визнає себе віруючим, хитається в межах 60-75%, різко не зростаючи і не зменшуючись. У 2000 році кількість громадян, які визначали себе віруючими, сягала 58%, у 2010 – 71%, 2013 – 67%, 2014 – 76%, а 2016 – 70% [Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. – К., 2013; Релігія, Церква, суспільство і держава: два роки після Майдану. – К., 2016]. Є підстави стверджувати, що релігійність перетворюється у масове явище. Громадська думка загалом позитивно ставиться до релігії, окремих релігійних лідерів, до їх духовних та соціальних ініціатив.

Релігійні організації збільшують свою присутність у різних сферах суспільного життя, зростає їх імідж в очах українців. Про це також красномовно свідчать результати опитувань. Відсоток тих, хто довіряє церкві, завжди був відносно високим в Україні. Він і зараз утримує першу позицію серед суспільних і політичних інститутів, які користуються повагою серед українських громадян. У 2016 році довіряли церкві 57% опитаних: від 83% жителів Заходу до 51% жителів Півдня і Сходу. У всіх регіонах, крім Донбасу, число тих, хто довіряє Церкві перевищує число тих, хто їй не довіряє. Досить високим рівнем довіри користуються також предстоятелі найчисельніших церков України. Так, Патріарху Київському і всієї Руси-України Філарету тією чи іншою мірою довіряють 40% громадян, Митрополиту Київському і всієї України Онуфрію – 32%, Верховному Архієпископу Києво-Галицькому Святославу – 29%¹²².

За сучасних умов релігійні інституції у своїй діяльності все більше виходять за межі того, що характеризує їх як власне релігійні, оскільки у своїй діяльності вони значною мірою змушені переорієнтовуватися з вертикального підпорядкування відносин «людина-Бог» на горизонтальне «людина-людина» (а відтак - «церква-людина»), що веде до зменшення в них сакральних

¹²¹ Колодний А. Релігійна мережа України в її проблемах і перспективах // Інституалізаційні процеси конфесійного життя світу й України. - К.: УАР, 2015. – С.9.

¹²² http://www.razumkov.org.ua/upload/Religiya_200516_A4.Compressed.pdf

моментів. Секуляризаційний процес виступає при цьому актом внутрішнього якісного трансформування релігійного комплексу, в ході якого відбувається розмивання межі між релігією і тим, що нею, власне, не є. Зрештою це веде до істотного звуження сфери реалізації її традиційної функціональності, навіть зникнення деяких соціальних функцій релігії, зокрема функції легітимації, перехід неосновних функцій в основні (благодійництво, освітньо-просвітництво), з'яви нових (комерційна, менеджерська, індустріальна).

Нині релігія починає активно функціонувати, а відтак і виконувати свої функції у господарсько-економічній, освітньо-просвітницькій, соціально-менеджерській, науково-культурній, військово-патріотичній та інформаційно-видавничій сферах. Її прагнуть використовувати як чинник збереження національної ідентичності.

Особливу роль релігія відіграла в соціально-політичних подіях Майдану 2013-2014 рр. Вона активно віднаходить себе на фронтах війни, в ситуаціях поствоєнних синдромів, у волонтерських рухах, в інвалідних і сирітських проблемах, які спричинені військовою та інформаційною агресією Росії проти України. Частково ці нові функціональності вже осмислені експертами¹²³. Комусь може здатися, що відбувається «змирщення» функцій релігійних інституцій, заміщення чисто релігійних обов'язків соціальними чи культурними, медично- і психологічно реабілітаційними. Церкву звинувачують у тому, що вона береться не за притаманні їй справи, що вона замінює собою державні органи, зокрема фінансові, соціальні чи медичні їх інституції. Закидають церкві те, що таким входженням у суспільство вона прагне вижити, набрати бали для додаткового авторитету в суспільстві.

Можна по-різному оцінити присутність церкви в сучасному житті країни. Обираються полярні стратегії церковної поведінки: від повного занурення в соціально-економічні і політичні проблеми до абсолютного їх ігнорування. І у тієї чи іншої позиції знайдуться прихильники. Про це яскраво засвідчив конфлікт, який розгорається навколо Українського Католицького університету, при визначенні напрямку розвитку якого зіткнулися дві позиції: фундаменталістська церковна і ліберальна світська¹²⁴. Важливим є те, що самі церкви розуміють необхідність переосмислення своєї ролі у суспільстві. Вони не відмовляються від виконання традиційних функцій, але роздумують над формулюванням нових покликань і завдань, дуже часто випереджаючи державні структури у формулюванні стратегічних планів для країни.

Так, церква сміливо бере на себе функцію творення нових смислів для історичного поступу України. Вона формує і формулює нові стратегії соціального розвитку, вимагаючи нового суспільного договору, який би базувався на альтернативній пануючій нині в Україні системі цінностей. Церква претендує бути миротворцем між різними соціальними верствами українського суспільства, між владою і народом, навіть між протиборчими політичними

¹²³ Див.: Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка. – К., 2014; Майдан. Свідчення. 2013–2014 роки. – К., 2016 тощо.

¹²⁴ Див. лист Мирослава Мариновича про атаку на УКУ (http://zaxid.net/news/show/News_Do?yde=brudna_y_tsinichna_kampaniya_z_reyderskogo_zahoplennya_uku&objectId=1400184).

силами. Церква є модератором в міжконфесійних і державно-церковних відносинах, подеколи більш вдалим і результативним, ніж сама держава чи громадські організації. Про це, зокрема, свідчить діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Церква часто виступає в ролі суспільного алярміста, актуалізуючи екологічні проблеми, виявляючи соціальні недуги (корупція, жадність, продажність тощо) та пропонуючи шляхи їх подолання. Нові функції, які не притаманні класичній природі Церкви як інституту, що знаходиться в опозиції до влади кесаря і звик до глухої оборони ба навіть підпілля в епоху деспотій – індивідуальних, класових, партійних, нині змінюють саму церкву. Вона стає іншою: з пасивної, залежної, наляканої, безініціативної, забобонної перетворюється у своєрідний двигун українського суспільства.

Від 1991 року українські суспільні інституції неодмінно тримали першість у цивілізаційному поступі України. Церква дзеркально відображала стан суспільства у його планах, очікуваннях, надіях. Але відсутність значних змін в соціальній і політичній сфері виштовхує Церкву як духовну і соціальну одиницю на передову боротьби за нову Україну. Правда, при цьому йдеться не про всі церковні спільноти, наявні і діючі в конфесійному просторі України. Церква дозволяє собі (!) не просто бути незадоволеною владою, критикувати її, а й пред'являти претензії, формулювати вимоги до влади, до суспільства, випереджаючи останнє і за масштабністю бачення проблем, і за швидкістю їх розпізнавання, і за варіативністю їх вирішення.

Динамічність самого життя покликає церкви переосмислювати свою роль у суспільстві і на основі цього шукати більш ефективні форми своєї присутності в світі, не втрачаючи свого основного призначення, не перетворюючись на ще один з багатьох соціальних інститутів, зберігаючи розумну міру між земним і небесним.

2.2 Леонід ВИГОВСЬКИЙ. СВІТОГЛЯДНО-СЕНСОТВОРЧА ФУНКЦІЯ РЕЛІГІЇ ЯК СИСТЕМНО-ФОРМУЮЧИЙ ЕЛЕМЕНТ ЇЇ СТРУКТУРИ

Релігія в наш час продовжує відігравати значну роль у житті суспільства й особистості. Для пересічної людини вона перш за все постає як сукупність функцій, які вона виконує щодо конкретної спільноти віруючих людей. “Релігію можна описати через її функціональність, - слушно зауважує А. Колодний, - але не можна осягнути через її сутність”¹²⁵.

Очевидно, що функції релігії носять соціальний характер, адже визначають або корегують майже всі форми поведінки віруючої людини. Саме тому релігія виступає важливим фактором соціальної взаємодії людей,

¹²⁵ Колодний А.М. Україна в її релігійних виявах. Монографія. – Львів, 2005. - С. 282.